

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΑΡ. 341

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ
ΣΤΗ ΜΝΗΜΗ ΤΟΥ

ΑΓΓΕΛΟΥ ΔΕΛΗΒΟΡΡΙΑ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΣΤΑΥΡΟΣ ΒΛΙΖΟΣ

ΑΘΗΝΑ 2022

ΥΠΟΣΤΗΡΙΚΤΕΣ ΤΗΣ ΕΚΔΟΣΗΣ:

DEAN N. MENEGAS AND FAMILY
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Ν. ΜΕΝΕΓΑΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ

Atlantic Bulk Carriers Management Ltd.

ISBN 978-618-5047-65-8

© Η ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ 22, ΑΘΗΝΑ 106 72
ΠΡΩΤΗ ΕΚΔΟΣΗ: ΜΑΡΤΙΟΣ 2022

Η πνευματική ιδιοκτησία αποκτάται και χωρίς καμία διατύπωση και χωρίς την ανάγκη ρήτρας απαγορευτικής των προσβολών της. Κατά τον νόμο 2387/20 (όπως έχει τροποποιηθεί με τον νόμο 2121/93 και ισχύει σήμερα), και κατά τη Διεθνή Σύμβαση της Βέρνης (που έχει κυρωθεί με τον νόμο 100/1975), απαγορεύεται η αναδημοσίευση, η αποθήκευση σε κάποιο σύστημα διάσωσης και γενικά η αναπαραγωγή του παρόντος έργου με οποιονδήποτε τρόπο ή μορφή, τμηματικά ή περιληπτικά, στο πρωτότυπο ή σε μετάφραση ή άλλη διασκευή, χωρίς τη γραπτή άδεια του εκδότη.

ΠΑΡΑΓΩΓΗ
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΑΠΟΝ

Μακρυγιάννη 23-27, 117 42 Αθήνα, τηλ. 210 9235 098, 210 9214 089

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΑΡ. 341

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΜΟΥΣΕΙΑ
Η ΕΝΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ
ΜΝΗΜΕΙΑΚΗΣ ΠΑΡΑΔΟΣΗΣ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ ΣΤΗ ΜΝΗΜΗ ΤΟΥ
ΑΓΓΕΛΟΥ ΔΕΛΗΒΟΡΡΙΑ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΣΤΑΥΡΟΣ ΒΛΙΖΟΣ

ΑΘΗΝΑ 2022

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

- 7 ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΥΠΟΥΡΓΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
ΛΙΝΑ ΜΕΝΔΩΝΗ
- 10 ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΠΡΟΕΔΡΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ Σ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ
- 11 ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΠΡΟΕΔΡΟΥ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ
ΑΝΝΑ ΜΠΕΝΑΚΗ-ΨΑΡΟΥΔΑ

ΟΨΕΙΣ ΚΑΙ ΣΚΕΨΕΙΣ ΤΟΥ ΑΓΓΕΛΟΥ ΔΕΛΗΒΟΡΡΙΑ

- 15 Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΜΟΥΣΕΙΑΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ
ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ
- 23 «Η ΑΝΘΡΩΠΙΝΗ ΜΟΡΦΗ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΤΕΧΝΗ». ΜΙΑ ΟΜΙΛΙΑ ΠΟΥ ΔΕΝ ΕΓΙΝΕ
ΝΤΟΡΑ ΒΑΣΙΛΙΚΟΥ
- 35 ΑΓΓΕΛΟΣ ΔΕΛΗΒΟΡΡΙΑΣ. ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΚΑΙ Η ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΑ ΤΟΥ
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΚΑΛΤΣΑΣ
- 46 ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ - ΜΟΥΣΕΙΟΛΟΓΙΑ
ΣΤΑΥΡΟΣ ΒΛΙΖΟΣ

ΚΛΑΣΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ – ΔΙΑΧΡΟΝΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

- 53 ΑΝΔΡΙΑΝΤΕΣ ΦΙΛΟΣΟΦΩΝ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ ΤΟΝ 4ο ΚΑΙ ΤΟΝ 3ο ΑΙΩΝΑ Π.Χ.
ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΒΟΥΤΥΡΑΣ
- 65 ΣΟΦΙΑΣ ΙΝΔΑΛΜΑΤΑ. ΤΟ ΑΛΓΟΣ ΤΩΝ ΕΡΕΙΠΙΩΝ ΩΣ ΔΙΑΧΡΟΝΙΚΟ
ΣΤΟΙΧΕΙΟ ΤΗΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΠΛΑΝΤΖΟΣ

ΑΝΑΔΕΙΞΗ - ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

- 75 ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΤΩΝ ΑΘΗΝΑΪΚΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΤΗΣ
ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΝΤΑΞΗΣ ΤΟΥΣ ΣΤΟΝ ΣΥΓΧΡΟΝΟ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΟ ΙΣΤΟ
ΤΑΣΟΣ ΤΑΝΟΥΛΑΣ
- 91 ΟΡΙΑ ΣΤΗΝ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ, ΤΗΝ ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΗ, ΤΗΝ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΗ ΚΑΙ
ΤΗΝ ΑΝΑΚΑΤΑΣΚΕΥΗ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΑΜΥΚΛΑΙΟΥ
ΜΑΝΟΛΗΣ ΚΟΡΡΕΣ
- 121 ΜΙΑ ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΩΝ ΚΑΙ ΕΝΑ ΑΓΝΩΣΤΟ ΕΩΣ ΣΗΜΕΡΑ
ΣΤΟΙΧΕΙΟ ΤΟΥ ΘΡΟΝΟΥ ΤΟΥ ΑΜΥΚΛΑΙΟΥ ΑΠΟΛΛΩΝΑ
ΘΕΜΙΣΤΟΚΛΗΣ ΜΠΙΛΗΣ, ΜΑΡΙΑ ΜΑΓΝΗΣΑΛΗ

ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

- 137 «ΤΟ *PIUM DESIDERIUM* ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΩΝ» Η ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΤΗΣ ΚΑΕΙΣΗΣ ΑΓΟΡΑΣ,
Η ΑΠΟΚΑΛΥΨΗ ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ ΤΟΥ ΑΔΡΙΑΝΟΥ ΚΑΙ Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ ΚΥΡΙΑΚΟΥ
ΠΙΤΤΑΚΗ ΚΑΙ ΤΟΥ ΣΤΕΦΑΝΟΥ ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΚΑΙ ΑΝΑΔΕΙΞΗ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΣΟΥΡΛΑΣ

- 149 ΑΡΧΑΙΑ ΜΕΣΣΗΝΗ. ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΗ
ΠΕΤΡΟΣ ΘΕΜΕΛΗΣ
- 161 ΤΟ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΣΙΚΥΩΝΑ ΚΑΙ Η ΑΝΑΔΕΙΞΗ
ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΤΗΣ ΧΩΡΟΥ
ΓΙΑΝΝΗΣ ΛΩΛΟΣ
- 171 ΑΣΥΜΜΕΤΡΟ Ή ΣΥΜΜΕΤΡΟ; Ο ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΤΗΣ ΣΤΕΓΗΣ ΣΤΗΝ ΚΑΚΟΠΕΤΡΙΑ
ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ
- 183 ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΑΣΚΑΦΗ... ΣΤΟ ΜΟΥΣΕΙΟ
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΧΡ. ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΨΗΦΙΑΚΗ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ

- 201 ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ ΚΑΙ ΑΓΑΘΩΝ:
ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΚΑΙ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ
ΣΤΑΥΡΟΣ ΒΛΙΖΟΣ
- 220 ΜΕΣΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΔΙΚΤΥΩΣΗΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ:
Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ
ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΚΑΤΑΠΟΤΗ

ΜΟΥΣΕΙΑ ΚΑΙ ΜΟΥΣΕΙΟΛΟΓΙΑ

- 236 Η ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΤΗΣ ΜΟΥΣΕΙΟΛΟΓΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ, 1970-2020.
ΜΙΑ ΑΠΟΤΥΠΩΣΗ ΜΕΓΕΘΩΝ
ΑΝΔΡΟΜΑΧΗ ΓΚΑΖΗ
- 253 ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΜΟΥΣΕΙΟΛΟΓΙΑ: ΜΙΑ ΕΞΕΛΙΣΣΟΜΕΝΗ ΚΑΙ ΑΜΟΙΒΑΙΑ
ΕΠΗΡΕΑΖΟΜΕΝΗ ΣΧΕΣΗ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΜΠΟΥΝΙΑ
- 263 Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΩΝ ΕΙΔΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ ΓΙΑ ΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΜΟΥΣΕΙΑ ΚΑΙ
ΟΙ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΠΑΡΑΓΝΩΡΙΣΗΣ ΤΟΥΣ
ΑΣΠΑΣΙΑ ΛΟΥΒΗ-ΚΙΖΗ
- 273 ΕΚΘΕΤΟΝΤΑΣ ΤΟΝ ΛΟΓΟ. ΕΠΑΝΕΚΘΕΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΤΟ
ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΤΗ ΔΙΕΤΙΑ 2014-2015
ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ Α. ΘΕΜΟΣ
- 287 ΜΟΥΣΕΙΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ: ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΙ ΚΑΙ
ΚΑΙΝΟΤΟΜΙΕΣ ΕΝΟΣ ΚΡΑΤΙΚΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΣΤΗΝ ΕΚΠΝΟΗ ΤΟΥ 20ού ΑΙ.
ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΤΟΥΡΤΑ
- 303 THE NEW PERGAMON MUSEUM IN 2030 + X. A LOOK AHEAD -
IN HISTORICAL PERSPECTIVE
ANDREAS SCHOLL
- 315 ΣΥΝΟΨΗ
ΑΓΓΕΛΟΣ ΖΑΡΚΑΔΑΣ
- 320 ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ ΑΓΓΕΛΟΥ ΔΕΛΗΒΟΡΡΙΑ

1. Άποψη του Γυμνασίου της αρχαίας Μεσσήνης από βόρεια. Στο βάθος το αναστηλωμένο Μαυσωλείο των Σαιθιδών. Φωτ. Κώστας Ξενικάκης

1

ΑΡΧΑΙΑ ΜΕΣΣΗΝΗ. ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΗ

ΠΕΤΡΟΣ ΘΕΜΕΛΗΣ

Ομότιμος Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Κρήτης
Διευθυντής έργου αρχαίας Μεσσήνης

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η διαχειριστική στρατηγική του αρχαιολογικού χώρου της αρχαίας Μεσσήνης βασίστηκε σε διακριτά στάδια σύμφωνα με τους ισχύοντες διεθνείς κανόνες σε κάθε διαδικασία αποκάλυψης, συντήρησης, αναστήλωσης και ανάδειξης των υλικών κατάλοιπων του παρελθόντος, της πολιτιστικής γενικώς κληρονομιάς, η οποία αναγνωρίζεται ως κύριο στοιχείο ταυτότητας μιας περιοχής και συγκριτικό πλεονέκτημα λόγω της συμβολής της στην οικονομική ανάπτυξη, την κοινωνική συνοχή, την ιστορική συνέχεια και τη συλλογική μνήμη. Η λειτουργία του μνημειακού συνόλου της αρχαίας μεσσηνιακής πρωτεύουσας και η «κοινωνικοποίηση» της, το άνοιγμά της δηλαδή στο ευρύ κοινό έχει προσφέρει σημαντικές δυνατότητες τοπικής ανάπτυξης, τόνωση του ενδιαφέροντος της τοπικής κοινωνίας για την πολιτιστική της κληρονομιά και εγγύηση ότι αυτή η κληρονομιά θα κρατήσει τη δυναμική της και θα διατηρηθεί αλώβητη για τις επόμενες γενιές μέσα στο πνεύμα της αειφόρου ανάπτυξης.

Βαρύνουσα στην περίπτωση της αρχαίας Μεσσήνης είναι η κοινωνική διάσταση του μνημειακού συνόλου, η παιδευτική και η συμβολική αξία του με δυνατότητες χρήσης και ανταποδοτικής λειτουργίας, μιας αμφίροπης δηλαδή σχέσης κοινού και μνημείων σε εφαρμογή ενός νέου μοντέλου διαχειριστικής και διοικητικής αυτονομίας. Κρίνεται τέλος αναγκαία μια σύνθετη στρατηγική που να απευθύνεται σε όλους τους αρμόδιους φορείς και τους συντελεστές που έχουν ρόλο να παίξουν στην ανάπτυξη, ώστε να βρουν μηχανισμούς επικοινωνίας, συνεργασίας και εναρμόνισης των στόχων τους.

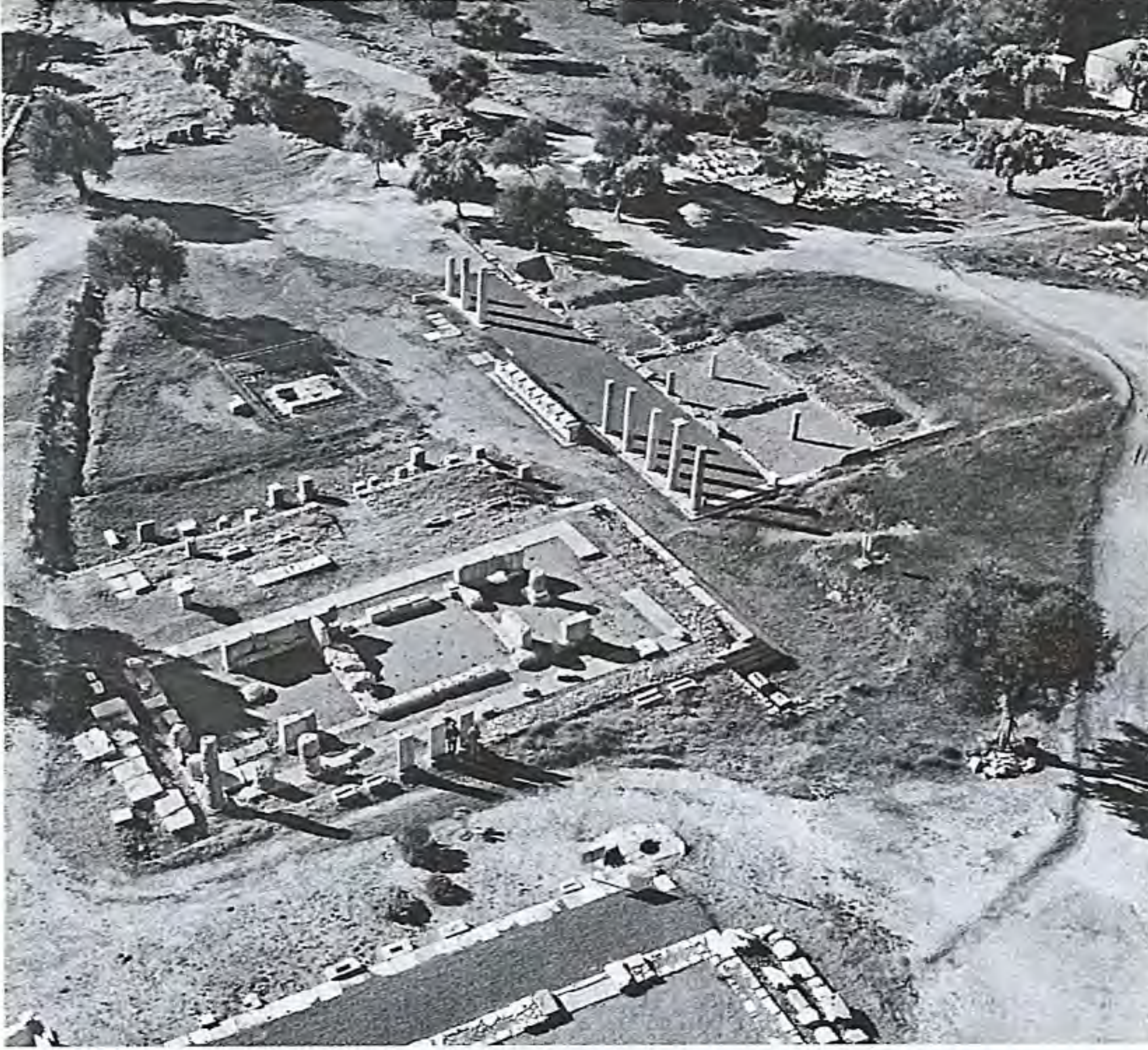
Η νέα διεθνής οπτική και πρακτική στο χώρο της προστασίας των πολιτισμικών αγαθών, τα οποία βρίσκονται στο φυσικό τους περιβάλλον σε αρχαιολογικούς χώρους ή στεγάζονται σε μουσεία, σχετίζεται άμεσα με την επιστημονική και κοινωνική διαχείριση αυτών των αγαθών¹.

Η διαχείριση ασκείται κατά κύριο λόγο από το κράτος και παράλληλα από φορείς που μετέχουν στην αποκάλυψη, την ανάδειξη και τη μελέτη των

υλικών κατάλοιπων της πολιτιστικής μας κληρονομιάς, όπως τα πανεπιστήμια, οι ξένες αρχαιολογικές σχολές και η Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία. Στην ίδια ενότητα ανήκει και η Εταιρεία Μεσσηνιακών Αρχαιολογικών Σπουδών (ΕΜΑΣ) που ιδρύθηκε το 1994 με κύριο και μοναδικό στόχο την υποστήριξη του έργου της αρχαίας Μεσσήνης (Απόφαση Πολυμελούς Πρωτοδικείου Καλαμάτας αρ. 70/1994)².

¹ Λαμπρινουδάκης 2000· Ντούμας 2000· Mendoni 2004.

² Νικολέντζος 2003.

2. Μερική άποψη του χώρου της αγοράς της αρχαίας Μεσσήνης. Σε πρώτο πλάνο ο ναός της θεάς Μεσσάνας και πλησίον το Πρυτανείο. Φωτ. Κώστας Ξενικάκης

Οι αρχαιολογικοί χώροι και τα μνημεία γενικώς απολαμβάνουν το ειδικό προνόμιο ενός πολύτιμου αγαθού που έχουμε επιλέξει να προστατεύουμε για πάντα. Η πολιτιστική κληρονομιά δεν έχει, ωστόσο, μόνο ανάγκη προστασίας· πρέπει να είναι προσιτή και κατανοητή στον ντόπιο και ξένο πληθυσμό όλων των ηλικιών, των κατηγοριών και των σωματικών δυνατοτήτων. Ιδιαίτερα οι τοπικές κοινωνίες, όπως συνηθίζουμε να αποκαλούμε τους πολίτες των πόλεων και των δημοτικών διαμερισμάτων, πρέπει να ενημερώνονται κατάλληλα, ώστε να εκτιμούν την αξία της πολιτιστικής τους κληρονομιάς· έχουν άλλωστε δικαίωμα και υποχρέωση να ενδιαφέρονται για το παρόν και το μέλλον του φυσικού και πολιτιστικού περιβά-

λοντός στο οποίο ζουν. Ας μην ξεχνάμε ότι, σύμφωνα με τον Αρχαιολογικό Νόμο (3028/2002, άρθρο 3), «η προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς της χώρας συνίσταται μεταξύ άλλων και στη διευκόλυνση της πρόσβασης και της επικοινωνίας του κοινού με αυτήν, στην ανάδειξη και την ένταξή της στη σύγχρονη κοινωνική ζωή και στην παιδεία, την αισθητική αγωγή και την ευαισθητοποίηση των πολιτών για την αξία της πολιτιστικής κληρονομιάς».

Η παγκοσμιοποίηση έχει φέρει τεράστιες αλλαγές, όχι μόνο στις γεωοικονομικές ισορροπίες (με τη δυναμική εμφάνιση της Κίνας και των Ινδιών), αλλά και στα μοντέλα ανάπτυξης που καλούνται να υιοθετήσουν οι ευρωπαϊκές οικονομίες. Αναγνωρίζεται τώρα διεθνώς ο ουσιαστικός ρόλος των περιφερειακών και των τοπικών αρχών που εκπροσωπούν τις οικείες τους κοινωνίες, ο ιδιωτικός τομέας, καθώς και οι μη κερδοσκοπικοί οργανισμοί και τα σωματεία. Η νέα οπτική απαιτεί επανεξέταση όλων των προϊόντων και των υπηρεσιών στον τομέα του Πολιτισμού που παρέχονται από το κράτος και αναζήτηση αποδοτικότερων μεθόδων για τη διανομή τους. Σημαντικοί τομείς στη διαχείριση της πολιτιστικής κληρονομιάς μπορεί να αναδειχθούν με τη συμβολή και της τοπικής αυτοδιοίκησης, όπως άλλωστε προβλέπεται από τον Κώδικα Δήμων και Κοινοτήτων (για παράδειγμα μέσω προγραμματικών συμβάσεων, άρθρο 225, παρ. 5, Ν. 3463/2006)³.

Τα μέτρα λιτότητας που εφαρμόζονται σε περίοδο της κρίσης και όχι μόνο

³ Έρχομαι να συμφωνήσω με τον αείμνηστο συνάδελφο Δημήτρη Κωνσταντίνο, ο οποίος είχε υπογραμμίσει τα παραπάνω πριν από 25 ολόκληρα χρόνια στο Έκτακτο Συνέδριο του Συλλόγου Ελλήνων Αρχαιολόγων για τον Οργανισμό της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας του 1984 (Κωνσταντίνος 1987).

καθιστούν επιτακτική την ανάγκη επιλογής προγραμμάτων και δράσεων πολιτισμού προς χρηματοδότηση, με γνώμονα απτά αποτελέσματα στην οικονομία και την κοινωνία, όπως αύξηση του αριθμού των επισκεπτών και κατ' επέκταση των εσόδων, δημιουργία νέων θέσεων εργασίας, σταδιακή απαλλαγή από τις συνεχείς κρατικές επιχορηγήσεις, σταδιακή διαχειριστική και διοικητική αυτονομία. Η πρόταση για διοικητική και διαχειριστική αυτονομία δεν σημαίνει ιδιωτικοποίηση, όπως παρερμηνεύεται από ορισμένους, άλλα ένα νέο δοκιμασμένο πρότυπο κρατικής πολιτιστικής διαχείρισης, σύμφωνα με το παράδειγμα του νέου αρχαιολογικού Μουσείου της Ακρόπολης (ΦΕΚ Α' 224/5.11.2008).

Η πρόκληση γενικά για τη χώρα μας είναι να μεταστραφεί η τρέχουσα πολιτική της πολιτιστικής διαχείρισης από τη στατική στη δυναμική προσέγγιση, στην παραγωγή δηλαδή νέων μορφών διαχείρισης. Οι επιχειρήσεις που παρά-

γουν αγαθά πολιτισμού και δημιουργίας (cultural and creative industries) αποτελούν τα τελευταία χρόνια έναν από τους πλέον δυναμικούς τομείς που καταλαμβάνουν σημαντική θέση στη στρατηγική «Ευρώπη 2020», γιατί συμβάλλουν σε νέο τύπο ανάπτυξης, όχι μόνο οικονομικής αλλά και κοινωνικής.

Ο πολιτισμός ερμηνεύεται σήμερα ευρύτερα ως τρόπος ζωής και σύνολο κοινών αξιών και εμπειριών. Ο καταναλωτής από παθητικός δέκτης γίνεται συν-διαμορφωτής του προϊόντος που καλείται να καταναλώσει. Κινητήριες δυνάμεις στην αναπτυξιακή πορεία της οικονομίας του πολιτισμού και της δημιουργίας είναι η χρήση της νέας τεχνολογίας και η επιθυμία των πολιτών για απόκτηση εμπειριών και συγκινήσεων στον ελεύθερο χρόνο τους. Εδώ εντάσσεται και ο παρεξηγημένος στη χώρα μας ανασκαφικός τουρισμός (excavation tourism) ο οποίος αποτελεί συνήθη και δοκιμασμένη πρακτική παγκοσμίως.

3. Η αναστηλωμένη Παλαίστρα από δυτικά και πίσω το Στάδιο.
Φωτ. Κώστας Ξενικάκης

4. Γενική άποψη του
αρχαιολογικού χώρου της
αρχαίας Μεσσήνης.
Φωτ. Κώστας Ξενικάκης

Βαρύνουσα στην περίπτωση της Μεσσηνίας είναι η κοινωνική διάσταση του μνημειακού συνόλου της, η παιδευτική αξία, η συμβολική και η αναπτυξιακή με δυνατότητες χρήσης και ανταποδοτικής λειτουργίας (εικ. 1).

Στο κέντρο των στόχων μας σε σχέση με την έννοια της ορθής λειτουργίας του χώρου περιλαμβάνεται η αμφίρροπη σχέση κοινού και μνημείων. Οι αρχαιολογικοί χώροι θεωρούνται γενικώς σήμερα παράγοντες ανάπτυξης και δρόμοι που οδηγούν στην τόνωση του δημόσιου ενδιαφέροντος για την πολιτιστική κληρονομιά. Κεντρικό ζητούμενο είναι να βρεθεί η κατάλληλη διαχειριστική στρατηγική που να λαμβάνει υπόψη όλες τις αξίες ενός αρχαιολογικού χώρου και ταυτόχρονα τις οικονομικές του δυνατότητες σε εφαρμογή ενός νέου μοντέλου διαχειριστικής και διοικητικής αυτονομίας.

Κρίνεται αναγκαία μια σύνθετη στρατηγική που να απευθύνεται σε όλους τους φορείς και τους συντελεστές που

έχουν ρόλο να παίξουν στην ανάπτυξη. Πολιτικοί που αποφασίζουν, επενδυτές επαγγελματίες, εμπορικά επιμελητήρια, τοπικές οργανώσεις, κρατικές υπηρεσίες, όπως οι Εφορείες Αρχαιοτήτων, πρέπει να βρουν μηχανισμούς επικοινωνίας, συνεργασίας και εναρμόνισης των στόχων και των συμφερόντων τους. Αυτό σημαίνει συνέργειες, απόλυτα αναγκαίες και για τις χρηματοδοτούμενες από την Ευρωπαϊκή Ένωση δράσεις, όπως οι «πολιτιστικές διαδρομές» και τα «αρχαιολογικά πάρκα».

Η Μεσσηνία γενικά είναι τόπος που συγκεντρώνει τα αναγκαία στοιχεία για την προσέλκυση επισκεπτών (ήλιο, θάλασσα, μεσογειακή διατροφή, αλώβητο φυσικό περιβάλλον, αξιόλογα άυλα και υλικά κατάλοιπα της πολιτιστικής κληρονομιάς από τα προϊστορικά ως τα νεότερα χρόνια) και έχει επίσης το προνόμιο να βρίσκεται πολύ κοντά στην αρχαία Ολυμπία, προορισμό παγκόσμιας εμβέλειας, αλλά και την Αθήνα με την

5. Αποψη ψηφιδωτού δαπέδου μπροστά στη στοά του Κρεοπωλείου. Φωτ. Κώστας Ξενικάκης

ολοκλήρωση της νέας οδού. Επιπλέον, διαθέτει την Καλαμάτα, το ακμαιότερο αστικό τουριστικό κέντρο της περιοχής από όπου, κατά κύριο λόγο, πηγάζει το τουριστικό ρεύμα προς την αρχαία Μεσσήνη και τους άλλους σημαντικούς χώρους του νομού Μεσσηνίας.

Η Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία και η Εταιρεία Μεσσηνιακών Αρχαιολογικών Σπουδών έχουν συμβάλει τα μέγιστα, όχι μόνο με την ανασκαφή, την αναστήλωση, τις δημοσιεύσεις και την ανάδειξη γενικά της αρχαίας Μεσσηνίας, αλλά και με την αγορά της γης, τις περιφράξεις, τις διαμορφώσεις, τα αποστραγγιστικά έργα και τα προστατευτικά στέγαστρα. Η Αρχαιολογική Εταιρεία έχει παραδώσει από το 1999 στο κράτος, εκτός από τα δεκαοκτώ χιλιάδες κινητά αρχαία, ένα ανακαινισμένο μουσείο σε λειτουργία και ένα αρχαιολογικό πάρκο τετρακοσίων στρεμμάτων, δηλαδή έναν τουριστικό προορισμό με αναστηλωμένα μνημεία, έτοιμο για εκμετάλλευση (εικ. 2–4). Η Αρχαιολογική Εταιρεία διατηρεί το προνόμιο της επιστημονικής διαχείρισης, που αφορά στην ανασκαφική έρευνα, τις αναστηλωτικές και στερεωτικές επεμβάσεις, τις διαμορφώσεις, τις αρχιτεκτονικές μελέτες και τις δημοσιεύσεις⁴.

Το αρχαιολογικό πάρκο της αρχαίας Μεσσηνίας διαθέτει συγκεκριμένα όρια, διαμορφωμένες εσωτερικές διαδρομές, στάσεις με σκίαστρα για ανάπαυση και θέαση, σήμανση εσωτερική και επεξηγηματικές πινακίδες, WC, αναψυκτήριο και εκδοτήριο, οδικό φωτισμό, δίκτυο ύδρευσης, δίκτυο απορροής όμβριων, δίκτυο ποτίσματος φυτών και ηλεκτρο-

νικό σύστημα έκδοσης εισιτηρίων. Το αρχαιολογικό αυτό πάρκο έχει στηθεί με βάση τους περιορισμούς που επιβάλλει αφενός η προστασία των μνημείων και ο χαρακτήρας του πάρκου και αφετέρου η δυναμική του πελατεία. Στόχος είναι το πάρκο να αποτελέσει κινητήριο μοχλό για την ανάπτυξη της περιοχής, μια ανάπτυξη βιώσιμη οικονομικά, κοινωνικά και περιβαλλοντικά.

Η πολιτιστική κληρονομιά, υλική και άυλη, και ο σύγχρονος πολιτισμός αναγνωρίζονται ως κύρια στοιχεία ταυτότητας κάθε περιοχής και ως συγκριτικό πλεονέκτημα, λόγω της συμβολής τους στην οικονομική ανάπτυξη και την κοινωνική συνοχή. Ο πολιτισμός γενικώς προσφέρει το πλεονέκτημα της αναγνωσιμότητας, της ιστορικής συνέχειας και της συλλογικής μνήμης.

Ο πολιτισμός και ό,τι αυτός περιλαμβάνει (μνημεία, μουσεία, φεστιβάλ μουσικής, ασμάτων, θεάτρου, κινηματογράφου, χορού, εικαστικές εκθέσεις, γευσιγνωσία, φυσικό περιβάλλον), βρίσκεται στο επίκεντρο των προσπαθειών προβολής και ανάπτυξης μιας περιοχής. Κερδίζει συνεχώς έδαφος η αντίληψη ότι οι αρχαιολογικοί χώροι και τα μνημεία προστατεύονται και συντηρούνται αποτελεσματικότερα, όταν αποτελούν μέρος της ζωής των πολιτών, όταν περιλαμβάνονται στη λεγόμενη οικονομία του ελεύθερου χρόνου και στη δια βίου εκπαίδευση⁵.

Τα μνημεία όλων των εποχών είναι σταθερά, αμετακίνητα και αδιαμφισβήτητα διαχρονικά στοιχεία του πολιτισμού μας. Τα μνημεία της αρχαίας Μεσσηνίας και ιδιαίτερα οι χώροι θέασης και

⁴ Ενδεικτικά: Σιδηρόπουλος 1996· Θέμελης 2000· Χλέπα 2001· Μπίρταχας 2008· Θέμελης 2010α· Θέμελης 2010β· Themelis 2009–2010· Sioumpara 2011· Themelis 2015· Θέμελης 2018β· Tsvikis, 2018.

⁵ Nobis 1994· Nobis 2001· Μελάς 2003, 110· Bourbou 2004· Megaloudi 2005.

ακρόασης (Στάδιο, Θέατρο, Εκκλησιαστήριο) ξαναβρίσκουν την αρχαία λειτουργία τους, αισθάνονται και πάλι την παρουσία ζωντανών ανθρώπων (εικ. 8).

Ο Άγγελος Δεληβορριάς, στον οποίο είναι αφιερωμένη η παρούσα έκδοση, υπήρξε πρωτοπόρος στα ανοίγματα στο ευρύ κοινό, στις περιοδικές εκθέσεις και τις εκθέσεις εξωτερικού, στα συνέδρια, τις εκδόσεις, τα κυλικεία, τα εστιατόρια και τα πωλητήρια. Οι αρχαιολόγοι του σήμερα, ακολουθώντας το παράδειγμά του, δεν είναι πλέον μονόπλευροι κλασικιστές, έχουν διευρύνει τον ορίζοντά τους στην αρχαιολογική, αισθητική και ιστορική αξία των μνημείων, κινητών και ακίνητων, όλων των εποχών, εκτιμώντας ταυτόχρονα την κοινωνική και την οικονομική τους διάσταση. Υποστήριζε, μεταξύ άλλων, ο Δεληβορριάς την αποδέσμευση των κρατικών μουσειακών οργανισμών από την υποταγή τους στα «ιδεώδη» του δημοσιοϋπαλληλικού παρελθόντος και την απαλλαγή τους από τα δεινά της νεοελληνικής γραφειοκρατίας. Αυτό, πιστεύω, υποστηρίζουμε σήμερα όλοι⁶.

Με το ίδιο ακριβώς πνεύμα απελευθέρωσε ο ίδιος το μουσειακό υλικό από

κάθε είδους ιδιοκτησιακές επιβαρύνσεις, το διέθετε αδέσμευτο στα ενδιαφέροντα και τις έρευνες της επιστημονικής κοινότητας. Η πολιτική διάσταση της σκέψης του Άγγελου παραμένει επίκαιρη, ιδιαίτερα σήμερα. Υποστήριζε ότι «η συνεννόηση είναι η προϋπόθεση μιας δημοκρατικά οργανωμένης κοινωνίας... μόνο με το διάλογο μπορεί να επιλυθούν ζητήματα, αυτή είναι η μεγάλη κατάκτηση της ελληνικής αρχαιότητας η οποία δεν ξεπεράστηκε έως σήμερα».

Με τα δικά του πιστεύω ταυτίζονται σε γενικές γραμμές και τα δικά μου πιστεύω για τα μνημεία και τη χρήση τους, την κοινωνικοποίησή τους, τη διαχειριστική τους αυτονομία, το άνοιγμά τους στις σύγχρονες δημιουργίες, στις συνέργειες, στον ανασκαφικό τουρισμό στην έννοια των ανοιχτών μουσείων, στη μέγιστη αύξηση των εσόδων. Η διαχειριστική στρατηγική του αρχαιολογικού χώρου της αρχαίας Μεσσήνης βασίστηκε σε διακριτά στάδια σύμφωνα με τους ισχύοντες διεθνείς κανόνες σε κάθε διαδικασία αποκάλυψης, συντήρησης, αναστήλωσης και ανάδειξης των υλικών κατάλοιπων του παρελθόντος, της πολιτιστικής γενικώς κληρονομιάς⁷.

⁶ Το περιοδικό *Τα Ιστορικά*, τεύχος 35, που κυκλοφόρησε τον Οκτώβριο του 2018, είναι αφιερωμένο στον Άγγελο Δεληβορριά με τίτλο «Το Διαρκές Παρόν του Πολιτισμού». Βλ. και Παπαδημητρίου – Αναγνωστόπουλος 2017. Στον τόμο αυτό, όπου αποκαλύπτεται πόσο σημαντική και ταυτόχρονα φορτισμένη ιδεολογικά και πολιτικά είναι η πρόσληψη του παρελθόντος στη συγκρότηση του παρόντος ειδικά στη χώρα μας, συμμετείχε και ο Άγγελος Δεληβορριάς με ένα εκτενές, *de profundis* γραμμένο άρθρο με τίτλο «Η περίπτωση του Μουσείου Μπενάκη» και με πολλούς υπότιτλους. Ξεχωρίζω τους εξής δύο: «Η αναδιοργάνωση της μουσειακής συλλογής» και «Ιστορική μνήμη και η Ελληνικότητα». Εδώ ο Άγγελος απαντά με τον πληθωρικό και ταυτόχρονα παθιασμένο και γοητευτικό τρόπο του στους επικριτές της βασικής μουσειακής (μουσειολογικής, εκθεσιακής) ιδέας του για την ιστορική συνέχεια και τη συνοχή του ελληνοισμού που αισθητοποίησε στους εκθεσιακούς χώρους του Μουσείου Μπενάκη. Στην τελευταία παράγραφο του άρθρου του αναφέρει τα εξής: «Στην ενδεχόμενη ερώτηση, τι θα πρότεινα εάν αναλάμβανα και πάλι τη διεύθυνση του Μουσείου Μπενάκη, θα απαντούσα πως θα πρότεινα ακριβώς ό,τι και τότε. Θα ευχόμουν όμως να είμαι πιο νέος, πιο τρελός, πιο τολμηρός και πιο “ελληνοπαρμένος”, να μην έχω σιτέψει, κουρασμένος και μπαϊλντισμένος από τη νεοελληνική πραγματικότητα». Εδώ είναι προφανής η εμμονή στα «πιστεύω», στις ιδέες του, αλλά ταυτόχρονα και η κάποια απογοήτευσή του.

⁷ Θέμελης 2018α.

6. Το Θέατρο της αρχαίας Μεσσήνης και νότια αυτού το Βουλευείο, το Κρεπωλείο, η παλαιοχριστιανική βασιλική και το Ιερό της Ίσιδος και του Σαράπιδος.
Φωτ. Κώστας Ξενικάκης

Η λειτουργία του μνημειακού συνόλου της αρχαίας μεσσηνιακής πρωτεύουσας και το άνοιγμα στο ευρύ κοινό έχει προσφέρει σημαντικές δυνατότητες τοπικής ανάπτυξης, τόνωση του ενδιαφέροντος της τοπικής κοινωνίας για την πολιτιστική της κληρονομιά και εγγύηση ότι αυτή η κληρονομιά θα κρατήσει τη δυναμική της και θα διατηρηθεί αλώβητη για τις επόμενες γενιές μέσα στο πνεύμα της αειφόρου ανάπτυξης⁸.

Το πολιτιστικό παρελθόν και οι αρχαιολογικοί χώροι δεν ανήκουν σε κανένα, όλοι ταξιδεύουμε μέσα στο πολιτιστικό παρελθόν μας. Οι δημόσιοι λειτουργοί, οι επιστημονικοί υπεύθυνοι, οι διευθυντές των ανασκαφών έρχονται και παρέρχονται, ακόμη και οι κάτοικοι των δημοτικών διαμερισμάτων, μολοντί διατηρούν εκατοντάδων ετών αναμνή-

σεις και παραδόσεις για το παρελθόν και «τα μνημεία τους», αποτελούν και αυτοί μέρος μιας μακρόχρονης ιστορίας μετακινήσεων και μεταναστεύσεων⁹. Είναι γεγονός ότι οι μακρόχρονες συστηματικές εργασίες αποκάλυψης, αποκατάστασης και ανάδειξης των αρχαιολογικών χώρων, επηρεάζουν αναπόφευκτα τις κοινωνικές, τις οικονομικές και τις πολιτιστικές δομές των περιοχών δράσης, δηλαδή τους ίδιους τους πολίτες των περιοχών αυτών. Είναι λανθασμένη η αντίληψη ότι εμείς οι αρχαιολόγοι και οι συνεργάτες μας «απλώς σκάβουμε» ή «απλώς αναστηλώνουμε», αδιαφορώντας για το κοινωνικό περιβάλλον, για την επιρροή που ασκούμε στους πολίτες, ανάμεσα στους οποίους ζούμε και εργαζόμαστε. Τα δικαιώματα, τα ενδιαφέροντα και οι ευαισθησίες των τοπικών κοινωνιών πρέπει

⁸ Mendoni 2004, 188.

⁹ Hodder 2003.

να λαμβάνονται σοβαρά υπόψη και να αξιολογούνται ως μέρος του προγράμματος διαχείρισης ενός αρχαιολογικού χώρου. Το κράτος, οι τοπικές αρχές, οι τουρίστες, οι πολίτες, οι αρχαιολόγοι, οι αρχιτέκτονες, οι μηχανικοί, όλοι είναι —είμαστε— συνυπεύθυνοι για την προστασία και την ομαλή λειτουργία των αρχαιολογικών χώρων. Έχουμε υποχρέωση να μετακινηθούμε από τη νοοτροπία των ιδιοκτητών (του παρελθόντος) στο αίσθημα της συλλογικής ευθύνης για το παρελθόν, μέσα στο πλαίσιο του παγκόσμιου εθνοτοπίου (ethnoscape) που ζούμε¹⁰.

Η αρχαία Μεσσήνη, ως πρότυπο αρχαίας δωρικής πόλης και αρχαιολογικό οικολογικό πάρκο, έχει αποκτήσει τη δική της δυναμική και πληρότητα χάρη στις δυνατότητες που προσφέρουν τα μεγαλειώδη αρχαιολογικά κατάλοιπα, το αλώβητο φυσικό περιβάλλον, οι ήπια δομημένοι

σύγχρονοι οικισμοί που την περιβάλλουν, καθώς επίσης οι μακρόχρονες επενδύσεις χρόνου και κόπου των τελευταίων δεκαετιών με την οικονομική υποστήριξη του ελληνικού κράτους, των ευρωπαϊκών προγραμμάτων και των χορηγών.

Η χρήση των τριών χώρων θέασης και ακρόασης που διαθέτει η αρχαία Μεσσήνη για παραστάσεις θεατρικές και μουσικές, για συνέδρια και εκθέσεις εικαστικών έργων, συμβάλλει όχι μόνο στην περιφερειακή ανάπτυξη και την αναβάθμιση του τουριστικού προϊόντος αλλά και στην προστασία του περιβάλλοντος. Η χρήση των ως άνω χώρων θέασης και ακρόασης και ολόκληρου του αρχαιολογικού χώρου πραγματοποιείται σε συνεργασία με πολιτιστικούς θεσμούς και φορείς και με την τοπική αυτοδιοίκηση, τον Δήμο Μεσσήνης που οργανώνει για πολλοστή συνεχή χρονιά

7. Δυτική πλευρά του Ασκληπιείου με το Εκκλησιαστήριο αναστηλωμένο.
Φωτ. Κώστας Ξενικάκης

¹⁰ Appadurai 1996.

φέτος το μαθητικό φεστιβάλ αρχαίου δράματος που έχει καθιερωθεί και αναγνωρίζεται ως σημαντικό πολιτιστικό γεγονός διεθνούς ακτινοβολίας, με συμμετοχή χωρών όπως η Αγγλία, η Ιταλία, η Ισπανία και η Κίνα.

Οι δυνατότητες ανάδειξης και διάδοσης των αγαθών που προσφέρει η αρχαία Μεσσήνη στην αρχαιογνωσία, στην εκπαίδευση κάθε μορφής, στην τοπική οικονομία και κοινωνία μπορεί να διευρυνθούν με στόχους όπως:

α) Την προσέλκυση και την υποστήριξη νέων που θα συμβάλουν με τις δράσεις και το ταλέντο τους στο να καθιερωθεί η αρχαία δωρική πόλη ως χώρος καλλιτεχνικών εκδηλώσεων κάθε εί-

δους (εικαστικών, θεατρικών, μουσικών, χορευτικών).

β) Τη συμμετοχή σπουδαστών και πτυχιούχων των πανεπιστημιακών τμημάτων Αρχαιολογίας, όπως και των τμημάτων Συντήρησης Έργων Τέχνης των ΤΕΙ και των ΙΕΚ στην πρακτική της ανασκαφικής τεχνικής, της συντήρησης αρχαιοτήτων, καθώς και της αποκατάστασης των μνημείων,

δ) Τις εκθέσεις γλυπτικής και ζωγραφικής στον αρχαιολογικό χώρο σε συνεργασία με τη Σχολή Καλών Τεχνών, το Επιμελητήριο Εικαστικών Τεχνών, το Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης και άλλους συναφείς φορείς,

ε) Την έκθεση παραδοσιακών μεσσηνιακών προϊόντων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Appadurai 1996

A. Appadurai, *Disjuncture and Difference in the Global Cultural Economy, Modernity at Large. Cultural Dimensions of Globalization* (London 1996)

Bourbou 2004

Chr. Bourbou, *The People of Early Byzantine Eleutherna and Messene (6th–7th c.). A Bioarchaeological Approach* (Athens 2004)

Etienne 2000

R. Etienne (επιμ.), *Les Politiques de l'archéologie du milieu du XIX siècle à l'orée du XXIe. Colloque organisé par l'École française d'Athènes a l'occasion de la célébration du 150e anniversaire de sa fondation* (Athènes 2000)

Θέμελης 2000

Π. Θέμελης, *Ηρώες και Ηρώα στη Μεσσήνη* (Αθήνα 2000)

Θέμελης 2010α

Π. Θέμελης, *Μεσσηνιακή Οικονομία και Κοινωνία* (Αθήνα 2010)

Θέμελης 2010β

Π. Θέμελης, *Αρχαία Μεσσήνη. Ιστορία, Μνημεία, Άνθρωποι* (Αθήνα 2010)

Θέμελης 2018α

Π. Θέμελης, *Ανασκαφή* (Αθήνα 2018)

Θέμελης 2018β

Π. Θέμελης, *Το Ταφικό Μνημείο Κ3 στο Γυμνάσιο της αρχαίας Μεσσήνης, Θέματα Αρχαιολογίας* 2, 2018, 188–203

Hodder 2003

I. Hodder, *Sustainable Time Travel. Toward a Global Politics of the Past*, στο: K. Kane (επιμ.), *The Politics of Archaeology and Identity in a Global Context* (Boston Massachusetts 2003) 139–147

Κωνσταντίος 1987

Δ. Κωνσταντίος, *Προστασία των Μνημείων και Τοπική Αυτοδιοίκηση*, στο: Ο. Γκράτζιου – Π. Παπαγγελή – Ε. Σπαθάρη (επιμ.), *Έργο και λειτουργία μιας Υπηρεσίας για την προστασία των μνημείων σήμερα. Έκτακτο Συνέδριο Συλλόγου Ελλήνων Αρχαιολόγων για τον Οργανισμό της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας*, Αθήνα 9–13 Μαρτίου 1984 (Αθήνα 1987) 517–520

Λαμπρινουδάκης 2000

Β. Λαμπρινουδάκης, *Η αναγκαιότητα της διαχείρισης των αρχαιολογικών χώρων. Η εμπειρία της Νάξου και γενικότερες σκέψεις*, στο: Etienne 2000, 363–370

Megaloudi 2005

Fr. Megaloudi, *Burnt sacrificial plant offerings in Hellenistic times. An Archaeobotanical Case Study from Messene Peloponnese Greece*, *Vegetation History and Archaeobotany* 14, 2005, 329–340

Μελάς 2003

Μ. Μελάς, *Η Αρχαιολογία σήμερα* (Αθήνα 2003)

Mendonì 2004

L. Mendonì, *The Protection and Presentation of Archaeological Sites in Connection with Sustain-*

able Development. The Archaeological Site of Karthaia, στο: P. Doukellis – L. Mendoni (επιμ.), Perception and evaluation of cultural landscapes. Proceedings of an International Symposium, Zakynthos December 1997, ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 38 (Athens 2004) 187–222

Μπίρταχας 2008

Π. Μπίρταχας, Μεσσήνη. Το Ωδείο και το Ανατολικό Πρότυλο (Αθήνα 2008)

Νικολέντζος 2003

Κ. Νικολέντζος, Όψεις της διαχείρισης της αρχαιολογικής πολιτικής. Οι σχέσεις του ΥΠΠΟ με τις Ξένες Αρχαιολογικές Σχολές και την Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία (Αθήνα 2003)

Nobis 1994

G. Nobis, Die Tierreste aus dem antiken Messene. Grabung 1990/9, στο: M. Kokabi – J. Wahl (επιμ.), Beiträge zur Archäozoologie und Prähistorischen Anthropologie. 8. Arbeitstreffen der Osteologen Konstanz 1993 (Stuttgart 1994) 297–313

Nobis 2001

G. Nobis, Archäozoologische Studien an Tierresten aus Alt-Messene/Ithome (SW-Peloponnes, Griechenland). Grabungen 1992 bis 1996, στο: H. Buitenhuis – W. Prummel (επιμ.), Animals and Man in the Past. Essays in Honour of Dr. A. T. Clason Emeritus Professor of Archaeozoology Rijksuniversiteit Groningen, Netherlands (Groningen 2001) 95–121

Ντούμας 2000

Χ. Ντούμας, Προβλήματα διαχείρισης ενός μεγάλου αρχαιολογικού χώρου, στο: Etienne 2000, 399–405

Παπαδημητρίου – Αναγνωστόπουλος 2017

Ν. Παπαδημητρίου – Α. Αναγνωστόπουλος (επιμ.), Το παρελθόν στον παρόν (Αθήνα 2017)

Σιδηρόπουλος 1996

Κλ. Σιδηρόπουλος, Τα νομίσματα ως μάρτυρες της Μεσσηνιακής ιστορίας, Παμμεσσηνιακή-Αφιέρωμα Απρίλιος 1996, 1–7

Sioumpara 2011

El. Sioumpara, Der Asklepios-Tempel von Messene auf der Peloponnes. Untersuchungen zur hellenistischen Tempelarchitektur (München 2011)

Themelis 2009–2010

P. Themelis, Ancient Messene. An Important Site in SW Peloponnese, Australian Archaeological Institute at Athens, Bulletin 7, 2009–2010, 28–37

Themelis 2015

P. Themelis, Découvrir Messène, une puissante cité antique, Archéologia 536, 2015, 50–57

Tsivikis 2018

N. Tsivikis, Architectural Planning and Building Practices at the Basilica of the Theatre in Messene, ΔΧΑΕ 39, 2018, 111–124

Χλέπα 2001

Ε. Α. Χλέπα, Μεσσήνη. Το Αρτεμίσιο και οι Οίκοι της Δυτικής Πτέρυγας του Ασκληπιείου (Αθήνα 2001)

8. Θεατές παράστασης στο Εκκλησιαστήριο της Μεσσήνης. Φωτ. Πέτρος Θέμελης

